

SUBA JÁNOS*

PARTIUM ÁBRÁZOLÁSA A TÖRTÉNELMI ATLASZOKBAN

PARTIUM IN THE ATLASES AT HIGH-SCHOOLS IN HUNGARY

ABSTRACT

In our treatise we submit and analyse the Partium mapsheets in high-school atlases in Hungary. These atlases were winnowed from the Map Collection of the Museum of Military History. The first atlas in Hungarian language was published by Eduard Hölzer in Vienna. The Hungarian appellation of the atlas was made by György Jausz. The famous wallmaps and historical, geographical atlases made by Manó Kogutowicz were published only later. These atlases were drafted by well-kown contemporary historians and pedagogues (Dezső Csánky, Ignác Goldzieher, Henrik Marczali, Sándor Márki and Gyula Pauer). The mapsheets contained representation of terrain using hachures. The atlases were used in all schooltypes in Hungary.

After World War I, certain atlases and maps were published by the civil–military cartography service. After 1938 the Geographical Institute of the Hungarian Army started to publish maps and atlases for civil purposes. Typical characteristics of these maps were the lack of configurations of terrains and the use of pale colours. The names were easy to read. Some of these atlases were still in use in both the primary and the secondary education between World War I and II, and even later.

Since 1950 the Geographical Institute of the Hungarian Army hasn't published maps for civil purposes any more. The escalation of keeping information „top-secret” has reached map-making, too. Consequently, civil cartography had to be reorganized in the 50's. The first project of the new Cartographical Company, established in 1954, was to publish a new high-school atlas. The Historical Atlas came out in 1959 to be the first after World War II. This atlas was the product of the theory of class warfare. The information of the Historical Atlas is inferior to those of the maps published between the two wars. There are no county borders and no additional information about the public administration system, in other words, nothing reminds the users to the the 1000 years old Hungarian state. The names are far from being complete, the information included reach the minimum compulsory level only. The historical maps introduced above represent the view on Hungarian history according to the ruling ideology and idealism of the era, as well as the way to spread (forcing) it through teaching history at schools.

1. Bevezetés

Tanulmányunkban bemutatjuk és elemezzük a középiskolai oktatásban felhasznált történelmi atlaszok Partiumot – mint történelmi-földrajzi kategória – is ábrázoló térképlapjait. Az atlaszokat a Hadtörténeti Térképtár gyűjteményéből válogattuk.

A hazai oktatásban régi múltra tekint vissza a térképek használata. Bél Mátyás már rendszeresen használt térképeket az iskolai oktatásban. Tanítványa Tomka-Szászky János először vezette be a magyar történelem önálló tárgyként való oktatását, és ehhez 1751-ben egy latin nyelvű történelmi atlaszt szerkesztett. A debreceni kollégiumban régi hagyományként térképről tanították a földrajzot és a történelmet. A magyar nyelvű oktatás általánossá válásával a magyar tankönyveket a tanárok megírták, a városi nyomda kinyomta.¹ A térképek és a szemléltető ábrák kiadásához rézmetsző műhelyre volt szükség. A műhely

* Suba János PhD, alezredes, a Hadtörténeti Térképtár vezetője, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

létrejötté után az iskola tanárai és diákjai összefogásával két földrajzi és egy történelmi atlasz készült a XIX. század első éveiben.²

A XIX. században megjelent iskolai atlaszok nem önálló szerkesztésűek voltak, hanem e célra legjobban megfelelő atlaszokat fordították le magyarra.³ Ezek azonban így is hiánypótlóak voltak. A kiegyezés után Gönczy Pál⁴ a Közoktatási Minisztérium államtitkára tudta, hogy a középfokú oktatásnak szüksége van a világpolitikai, gazdasági szerepüknél fogva fontosabb országokat is bemutató atlaszra. Ezért 1874-ben lefordította Stieler iskolai atlaszát.

2. A 19. század végén a 20. század elején megjelent atlaszok

Atlasz ismertetésünket a XIX. század utolsó harmadában megjelent atlaszsal kezdjük.

Az első magyar nyelvű atlaszt – a *Történelmi-Földrajzi Iskolai Atlaszt* – egy bécsi kiadó, Eduard Hölzel adta ki az 1876-ban. Névanyagát Jausz György készítette,⁵ akinek kedvenc tárgya a „földisme” (földismeret = geográfiai és történelmi ismeretanyaggal) volt. Ezen a címen tanították nálunk 1880 előtt a földrajzot és a történelmet. Ekkor még csak német nyelvű térképeket használtak. Az atlasz a *Történelmi-földrajzi iskolai atlasz gymnasiumok, reáltanodák és hasonló intézetek számára* címet viselte.⁶ III. osztály: „Az új és legújabb kor” Füzet.⁷ Kiadta Jausz György Sopron város felső leányiskola igazgatója. Az atlasz, fekvő téglalap alakú 12 darab 28,5 × 22 cm térképlapból áll. Kiegészítve 12 lapból álló magyarító szöveggel. 1876-ban jelent meg először a bécsi Hölzel Ede Földrajzi Intézete kiadónál, vékony papírkötésben.

Finom pasztellszínek, olvasható gazdag névrajz jellemzi. A 7. számú térkép címe: *Magyarország 1526-tól 1848-ig*. A térképen Magyarország közigazgatási részei vannak feltüntetve, így Erdély területe is más színnel van jelölve. Külön van jelölve az eltérő közigazgatási területek: szász székek. A megye beosztásánál nincs mindegyik megírva. Partium területe itt nem jelenik meg, bár a határörvidék sincs feltüntetve. A térkép magyarító szövegében azonban utal rá, bár nem nevezi meg a Partiumot. „...*A habsburg házból származó királyok kénytelenek lemondani ...Erdélyről s némely észak-keleti megyékről, amelyekből török főnhatóság alatt külön erdélyi fejedelemséget alakítottak. ...Mint hogy pedig a gyakori békekötések alapjául mindég a tényleges birtokok fogadtatnak el...az erdélyi fejedelemségnek, valamint a habsburg birtokoknak határai más részről igen gyakran változnak, miért is e térképen e gyakori birtokváltások határainak kimutatásáról el kellett tekinteniünk.*”⁸

Kogutowicz Manó⁹ a kultuszminiszter felkérésére magyar nyelvű iskolai térképeket készített.¹⁰ A minisztérium kölcsönrel és előzetes megrendelésekkel támogatta a vállalkozást. Így alakult meg 1890-ben, Hölzel és Társa Magyar Földrajzi Intézet, egyelőre a bécsi Hölzel cég budapesti fiók vállalataként. Sorra jelentek meg a megyék falitérképei, a magyar és az egyetemes történelmet bemutató történelmi falitérképek, az egyes országok, kontinensek fal- és kézi térképei, földrajzi és történelmi atlaszok, földgömbök. A tervezés munkájában a kor legkiválóbb történészei vettek részt. Fontos tényező, hogy az előbbieket a párhuzamosan készült történelmi atlasz lapjainak tervezésében is részt vettek. Így biztosították az atlasz és a falitérképek összhangját. A rajzi kivitelezést Kogutowicz Manó maga végezte. 1907-ig folyamatosan 13 egyetemes és 7 történelmi falitérképet adott ki, ezek az atlaszokban is szerepelnek.

1897-ben a minisztérium engedélyezte egy új Történelmi Iskolai atlasz megjelenését. Ennek ötödik tetemesen bővített és javított kiadása jelent meg 1899-ben. A köznyelvben Acsády Ignác¹¹–Brózik Károly¹²–Cherven Flóris:¹³ *Történelmi iskolai atlaszként* rögzült.¹⁴ A térképek tervezésében még közreműködtek Csánky Dezső, Goldzieher Ignác,

Marczali Henrik, Márki Sándor, Pauer Gyula. Az atlaszt a Magyar Földrajzi Intézet adta ki.¹⁵ Az atlaszt minden iskolatípus használta: gimnáziumok, reáliskolák, polgári iskolák, felsőbb leányiskolák, felsőbb kereskedelmi iskolák, tanító- és tanítónőképző intézetek számára engedélyezték.

Az atlasz 14. lapja *Magyarország 1606. A bécsi béke korában*. A térképet Acsády Ignác tervezte. 2 oldalas, mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió. Az Erdélyi fejedelemség külön színnel van feltüntetve. A politikai felosztás táblázatnál az erdélyi fejedelemségnél a Magyarországi vármegyék (kapcsolt részek)-nél mind a 8 vármegye fel van tüntetve. A megírásnál 5 megye (Máramaros, Bihar, Kraszna, Közép Szolnok, Kővár vidéke) álló, és 3 megye (Arad, Zaránd, Szörény) dőlt betűvel van megírva. Ugyancsak külön kategóriát alkot a Magyar királyság Erdélyi fejedelemségnek átengedett királyi vármegyék (9 + Hajdú városok) listája. A Partium nincs külön színnel jelölve. A vármegye határok piros vonallal szerepelnek.

Az atlasz 17. lapja *Magyarország 1683. A török uralom legnagyobb kiterjedése korában*. A térképet Acsády Ignác tervezte. 2 oldalas, mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió. Ugyanazon a szerkesztői elvek alapján történik a felsorolás. A politikai felosztás táblázatnál az erdélyi fejedelemségnél a Magyarországi vármegyéknél 5 vármegye (Máramaros, Bihar, Kraszna, Közép Szolnok, Kővár vidéke) fel van tüntetve, a kapcsolt részek cím megírás hiányzik. 4 megyénél külön jelzi, hogy egészen behódoltak a töröknek.

Az atlasz 19. lapját szintén Acsády Ignác tervezte. Címe: *Magyarország a Pragmatica Sanctio előtt 1720*. 2 oldalas mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió, ez nincs feltüntetve. Itt jelenik meg a kapcsolt részek (Partium) határa a jelkulcsban (széles halvány zöld sávként). A megye számozás és a megyék határa alapján tudjuk rekonstruálni a Partium területét (44. Közép Szolnok, 45 Kraszna, 46, Kővár, 52 Zaránd megye).

Az atlasz 21. lapja *A Magyar Korona országai 1847-ben*. A térképet Marczali Henrik tervezte. 2 oldalas mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió. A megyék itt már meg vannak írva, nincs számozás. A Magyarországi megyék vékony piros, vonallal vannak jelölve. A Partiumi megyéknél az Erdély felőli rész vastag piros vonallal van jelölve a határ. Az egymás melletti megyéknél: Két megye (Közép Szolnok, Kraszna) egy színnel, a Kővár vidéke más színnel van jelölve. A Partium név nagy betűvel végig húzódik a megyék területén. Zaránd megye szintén más színnel van jelölve, Partium megírás itt is szerepel. A politikai beosztás táblázatban a tiszántúli területek felsorolásánál Zaránd, Kraszna, Közép Szolnoknál összefoglalóan szerepel Részek név.

Ezt az atlaszt többször kiadták, egyben és külön füzetként is.¹⁶ Az általunk tárgyalt első két térkép a Történelmi iskolai atlasz II. füzetében található. 1902. évi kiadást puha papírkötés jellemzi, és 9 térkép van benne. A két térképlap: *Magyarország 1606. A bécsi béke korában*, *Magyarország 1683. A török uralom legnagyobb kiterjedése korában* ugyanazok, csak a borítón szerepel a Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság felirat. A Kogutowicz Manó által rajzolt történelmi térképeket, mint a korszak iskolai és világtatlaszainak többségét az árnyékosítás jellemezte.¹⁷

3. A Horthy-korszak atlaszai

A háború után 1921-ben jelent meg a *Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. Középkor és újkor* című füzete.¹⁸ Az atlaszt Albisi Barthos Indár,¹⁹ és Dr. Kurucz György tervezte. A Magyar Kir. Állami Térképészet²⁰ adta ki, puha papírkötésben. A világháború utáni atlaszok legfontosabb jellemzője, hogy elmarad a domborzatábrázolás. A térképek pasztell színűek, a névrajzuk olvasható. A 32 oldalas atlaszban 3 térkép van.

A 27. oldalon lépő térkép címe: *Magyarország 1683*. A török birodalom legnagyobb kiterjedése és Thököly Imre felső Magyarországi fejedelemsége idején (1678–1683). Mérete: 25,5 × 17 cm, méretaránya 1 : 4 millióhoz. Partium mint külön név nem szerepel. Az Erdélyi fejedelemség külön színnel van jelölve. A fejedelemség mozgó határai ábrázolva vannak. Külön szín van a Hódoltság az erdélyi fejedelemség területén kategóriára. A politikai felosztás táblázatban a megyék számozva vannak. A térképlap kicsi, ennek ellenére a tartalom nem zsúfolt, a domborzat hiánya jót tett az olvashatóságnak, a betűk aprók, a táblázat zsúfolt.

A 28. oldalon lévő térkép címe: *Magyarország a XVIII. sz. első felében. A Karlócai békétől –III. Károly haláláig (1699–1740)* Mérete: 25,5 × 17 cm, méretaránya 1 : 4 millióhoz. Partium mint osztályozás megjelenik a jelkulcsban Erdély és Partium néven. A zöld szín két árnyalata van kombinálva. A politikai felosztás táblázatban az Erdélyi magyar megyéknél: Zaránd, Kraszna, és Közép Szolnok névnel összefoglalóan meg van írva a Partium név. A térképen is szerepel a Partium megírása.

A 30–31. oldalon lévő kétoldalas térkép címe: *Magyarország és Középeurópa a XVIII. sz. második felében*. Mérete: 39 × 26 cm, méretaránya 2,5 millió. Itt Magyarország három színnel van jelölve, ebből két színárnyalat Erdély és Partium területéé, Megírásban is szerepel a Partium név. Külön színnel van jelölve az osztrák katonai vezetés alatt álló magyar határőrvidék.

Ezek a térképek falitérképként is megjelentek, mint második sorozat 1926–1930 között. Az egységes szerkesztési elvekkel és kivitelezéssel készült sorozatot az atlaszok szerkesztői tervezték, így a térképek összhangja megvalósult.

Ezek a térképek kibővítve újra megjelentek *Történelmi atlasz polgári iskolák számára a történelem tanításához* című 1928-ban megjelent atlaszban, amelyet szintén Barthos Indár–Dr. Kurucz György tervezett.²¹ Az atlasz keményfedelű, 32 oldalas és a teljes történelmi időt felöleli. Itt jelenik meg az atlaszborítón Anonymus szobrának²² a grafikája, amely a két háború közötti történelmi atlaszok jelképévé vált.

Ebben az atlaszban 6 térképen jelenik meg a Partium. A térképlapok 25,5 × 17 cm, nagyságúak, méretarányuk 1 : 4 millióhoz. Három új lap szerepel benne: 20. oldalon *Magyarország 1570-ben (Speyeri szerződés)*. A felsorolásnál az Erdélyi fejedelemségnél a kapcsolt részek (Partium) megnevezés külön szerepel a 7 vármegye (Arad, Bihar, Közép Szolnok, Kővár vidéke, Kraszna, Lugos és Karánsebesi kerület, Zaránd megye). Nincs külön színnel jelölve.

A 21. oldalon: *Magyarország Bethlen Gábor halálakor 1629-ben*. Ugyanez a felsorolás szerepel, kibővítve Máramaros megyével. Nincs külön színnel jelölve.

23. oldalon: *Magyarország a Karlócai béke idejében 1699-ben*. Itt a Partium (Részek) külön színt kapott. Három helyen szerepel (1. Máramaros, 2. Kővár vidéke, Közép Szolnok, Kraszna, 3. Zaránd megyéknél.) 28. oldalon lévő térkép címe: *Magyarország II Józseftől-a szabadságharc végéig (1780–1849)*. Erdély és Partium területe egy szín két árnyalatával van jelölve. Erdély politikai beosztásánál a Partiumi megyék külön kerülnek felsorolásra. A legjellemzőbb, hogy csak a közigazgatási beosztás van feltüntetve. Az 1848/49-es szabadságharc katonai eseményei nem kerültek ábrázolásra.

A régi térképek is megmaradtak: A 22. oldalon: Magyarország a török birodalom legnagyobb kiterjedése és Thököly Imre felső Magyarországi fejedelemsége idején (1678–1683), és 24. oldalon: Magyarország a XVIII. sz. első felében. A Karlócai békétől III. Károly haláláig (1699–1740) című térképlapokat már ismertettük.

Mint látjuk a Bartos–Kurucz atlasz fokozatosan nötte ki magát „világtörténetivé”. Ahogy az ókortól²³ a jelenkor felé haladtak, úgy jelentek meg a kiegészített kiadások.

1933-ban jelent meg *Egyetemes történelmi atlasz* 40 oldalon, puha papírkötésben a M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet kiadásában.²⁴ Az előző atlaszból megismert térképlapok

vannak benne. Két szembetűnő különbség van. Az első: hiányzik a Magyarország a Karlócai béke idejében 1699-ben című lap. A második: a térképek mérete kisebbedett, egy lapon két térkép kapott helyet, így nagyságuk $19 \times 12,5$ cm, ezért méretarányuk is nőtt 1 : 5,6 millióhoz. A méret miatt a térképeket áttervezték, a politikai beosztás táblázatok elmaradtak, névrajzuk lecsökkent, színviláguk erősödött. Nagyon jól sikerült tematikus térképek szerepelnek az atlaszban.

Magyarország 1570-ben (Speyeri szerződés). Külön színnel van jelölve Magyarországtól Erdélyhez került részek (Partium), és megyék megírása is szerepel. A színmagyarázatnál külön szerepelnek a székelyek és a szászok. *Magyarország Bethlen Gábor halálakor 1629-ben* térképen Máramaros megye kivételével a megyék megírása nem történt meg. Magyarországtól Erdélyhez került részek (Partium) külön színnel van jelölve, akárcsak a 7 vármegye. *Magyarország a török birodalom legnagyobb kiterjedése és Thököly Imre felső Magyarországi fejedelemsége idején (1678–1683)*, című lap ugyan az, mint 1928-a kiadásban, névrajzilag lebutítva, más színelvvel. Ugyan ez a megállapítás vonatkozik a *Magyarország a XVIII. sz. első felében (1699–1740)* térképlapra, valamint a *Magyarország II Józseftől a szabadságharc végéig (1780–1849)* térképre, itt már a szabadságharc katonai eseményei a hadjáratok megjelennek.

A Magyar Földrajzi Intézet²⁵ 1931-ben jelentette meg a *Történelmi Atlasz I. rész. Magyarország atlasz*.²⁶ A belső borító címe: Történelmi Atlasz a magyar történelem tanításához. Tervezték Németh József- és Koch István dr. Használatát 1931-ben engedélyezték. Az Atlasz legfontosabb jellemzője: kétszínű, fekete névrajz, kékeszöld vízrajz, és kisalakú $22,5 \times 15$ cm. Mindegyik térkép a magyar Földrajzi Intézet metszése és nyomása. Partium két térképen szerepel. A 22. oldalon lévő térkép: *Erdély legnagyobb kiterjedése idején (1622–1648)* méretaránya: 1 : 3,5 millió, nagysága: 13×17 cm. A Kapcsolt részek (Partium) külön jelmagyarázatot kapott. A Politikai felosztásnál is külön szerepel. *A Magyarország 1699–1847* térkép nagysága: 20×13 cm, méretaránya 1 : 4,9 millióhoz. A Kapcsolt részek (Partium) itt is külön szerepel, és meg van írva a megyebeosztás.

A két világháború között és utána az itt felsorolt atlaszok valamelyik kiadását használták. Generációk tanultak részben a Barthos–Kurucz névvel fémjelzett történelmi atlaszokból.²⁷ Háború után 1945-ben a meglévő lemezek felhasználásával újranyomták Barthos Indár–Kurucz György történelmi atlaszait (ókor, legújabb kor). A kommunista hatalomátvétel és az államosítás után a tanulók atlaszok nélkül tanulhatták a történelem és a földrajz tárgyakat. A Honvéd Térképészeti Intézet 1950 után már nem készített polgári célú térképeket. A titokvédelem kiterjedt a térképekre is. Ezért is kellett újjá szervezni a polgári térképészetet.

4. Az 1945 után megjelent atlaszok

Az 1954 óta működő Kartográfiai Vállalat első munkája egy középiskolai atlasz megtervezése és kiadása volt.²⁸ *A Történelmi atlasz* 1959-ben jelent meg először 150 000 példányban.²⁹ 1961-ben jelent meg a II. javított kiadása.³⁰ Ekkor alakultak ki az atlaszra jellemző „osztályharcos szemléletű” térképek tematikája is (Parasztháborúk, forradalmak, szabadságharcok, hadjáratok.). Adatgazdagságában elmaradt a két világháború közti térképektől. Hiányzik a térképeken a megyehatárok, a közigazgatási beosztás táblázata, minden, ami az ezeréves magyar államra emlékeztet. Névrajza szellős, csak az van megírva ami kötelező.

Partium a következő térképeken szerepel: 16. oldalon *Magyarország a török hódítás korában 1526–1606*. A térkép mérete: $20 \times 12,5$ cm, méretaránya 1 : 5 millióhoz. Az Erdélyhez kapcsolt részek (Partium) 1606-ban külön színnel van jelölve. Nincs jelölve a me-

gyehatár és a megyék nevei. A névrajz minimális. A 17. oldalon a *Magyarország az Erdélyi fejedelmek függelenségi harcai idején (1606–1664)* térképen a hét vármegye (1621–29-ig és 1645–48-ig Erdélyhez) külön színnel van jelölve és felsorolva. A színt nagyon nehéz elkülöníteni a Magyar Királyság színétől. Az elkülönítést a megyehatárok hiánya is nehezíti.

19. oldalon lévő *Magyarország a XVIII. század közepén* térkép, közigazgatási térkép. Mérete 20 × 14 cm, méretaránya 4,5 millió. Itt élesen elhatárolható színnel van jelölve a Partium, és a négy megye megírása is megtörtént. Ez az atlasz a generációk egész sorát szolgálta ki.

1970-ben jelent meg a *Képes történelmi atlasz* első kiadása.³¹ Az iskolaszerkezeti változásokhoz alkalmazkodva a technológiai váltáson túl a Cartographia az iskoláknak szánt kiadványai is bővültek. 1991-ben jelent meg *Társadalom és művelődéstörténeti atlasz a középiskolások számára*,³² amely a Középiskolai történelmi atlaszsal együtt használható – áll az utasítás a Tudnivalók az atlasz használatához című bevezetőben az atlasz belső borítóján. Itt egy térképen *Magyarország kultúrája (XVI–XVII. század)* jelenik meg Erdély és Partium területe (1606) más-más színnel.

Ez 1998-ban jelent meg *A Történelmi atlasz a 12–16 éves tanulók számára*³³ című atlasz, amely már teljes mértékben számítógépes feldolgozással készült el. Az itt levő *Magyarország a XVI. században és Magyarország a XVIII században* című térképeken Partium ábrázolása a már megszokott „Kartográfiai módon” – külön színnel került ábrázolásra.

Más kiadású atlaszok bemutatása és elemzése terjedelmi korlátok miatt elmarad. Azonban a bemutatott történelmi atlaszok egyértelműen leképzik az uralkodó ideológia és eszmeiség magyar történelem felfogását, és elterjesztését (rákényszerítését) a szervezett iskolai történelemoktatásban.

JEGYZETEK

1. A Debreceni nyomdára lásd: Benda Kálmán–Irinyi Károly: 400 éves a Debreceni nyomda (1561–1961) Bp. 1961.
2. Egyebek mellett 1800-ban „Oskolai Új Atlas”, 1801-ben „Oskolai Ó Atlas”, 1804-ben Budai Esaiás „Oskolai Magyar Új Atlasz”-át nyomtatták ki. Tóth Béla: A Debreceni rézmetsző diákok Bp. 1976.
3. Ilyen atlasz volt pl. (Ausztria történelmi-földrajzi iskolai atlasza 1860-ban) Spruner, K[arl]: Historisch-geographischer Schul-Atlas von Österreich. Gotha 1860. Justus Perthes Ny.: Engelhard-Reyher'schen Hofbuch – druckerei in Gotha. 13 térképlap. 14 oldal történelmi leírás a térképekről. + 2 lap katalógus a megjelent térképekről. Az atlasz színes, rézmetszetű. Jelzete: Hadtörténeti Térképtár (továbbiakban: HT.) A III b 4.
4. Gönczy Pál (1817–1892) kiemelkedő szerepet játszott a kiegyezés utáni időszak kultúrpolitikájában. Közoktatási Minisztériumi beosztásában aktívan részt vett az új népiskolai törvény kidolgozásában. A törvény előírta, hogy az oktatáshoz rendelkezésre kell állni földgömböknek, továbbá Magyarország, Európa és a további kontinensek térképeinek, valamint a gyermekek részére ezek kisalakú hasonmásának. Természetesen ehhez a megfelelő térképeket el kellett készíteni. Leggyorsabb megoldás az volt, hogy a világhírű gothai cég térképeinek magyar változatát rendeli meg, és hozatja be az országba. Később magyar kiadóktól és tervezőktől rendelte meg az iskolai oktatáshoz szükséges térképeket, és atlaszokat. Ezzel a magyar polgári kartográfia fellendült.
5. Jausz György (1842–1888) Leányiskolai igazgató. Vas megyei Felsőlövön szerzett tanítói oklevelet. Münsterbergben (Szilázia) tanult tovább, majd a felsőlövői tanítóképzőben tanár. Megalapította a Vasvármegyei Tanítóegyesületet. 1875-ben a Soproni Felső Leányiskola igazgatójának hívták meg. Jausz itt ismerkedett meg Kogutowicz Manóval aki megvalósította térképi ötleteit. Elkészítették Sopron vármegye térképét, amivel országos hírnévre tettek szert. Jausz korai halála miatt Kogutowitz Manó vitte tovább munkásságát.

6. Az atlasz jelzete Hadtörténeti térképtár: A. III. b. 52. Az atlasz első része: „Az ó-világ” II. rész: „A középkor.” címet viselte. Különböző méretarányú térképekből állt. Az I. rész 21 lapos szöveges leírást és 10 térképet tartalmaz. Jelzete: HT. A III b 53. A II. rész „A középkor.” Fromme Károly nyomtatta Bécsben, 18 lap szöveges leírás és 9 térképet tartalmaz. Jelzete: HT. III b 51. Mind a három füzet egybekötve is kapható volt, 4 ft, 60 krajcárért – a hátlap tanulsága szerint.
7. Az atlasz előzménye Jausz György 1875. kiadású Grosser geograph Schulatlas volt, amelyet 1876-ban magyarul adtak ki történelmi atlaszsal kombinálva. A Térképtárban a második kiadás van meg.
8. HT. A III b. 52. Magyarázatok (szöveges rész) 6–7. o.
9. Kogutowitz Manóról részletesebben lásd: Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Budapest, 1995., Mosoni László–Nádasi András: Kogutowicz Manó és Kogutowicz Károly földrajzi és történelmi atlaszai, térképei és glóbuszai. Könyv és Nevelés, 2008. 3. sz.
10. Gönczy Pál közoktatási államtitkár meghívására és támogatásával 1883-tól Kogutowicz a budapesti Posner-féle nyomdai intézet munkatársa lett, ahol a magyarországi vármegyék térképeit szerkesztette. 1886 és 1890 között valamennyi vármegyei térkép elkészült, és megjelent Magyarország megyéinek kézi atlasza. A lapokon szerkesztőként Gönczy Pál neve olvasható, Kogutowiczot rajzolóként tüntetik fel. Sőt a kiadó későbbi vállalkozásában, a Pallas Lexikon kötetiben nevének feltüntetése nélkül jelentek meg térképei (1883–97).
11. Acsády Ignác (Nagykároly, 1845. szept. 9. Budapest, 1906. dec.17.) magyar történész, Életére lásd: Für Lajos: Acsády Ignác. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok, Bp. 1987. 1. köt. 7–11. old.
12. Brózik Károly (Máramarossziget, 1849. jan. 9. – Budapest, 1911. júl. 12.): tanár, geográfus, író, az első magyar földrajzi atlaszok szerkesztője. Az egyetemet Budapesten végezte. 1870-ben segédtanár volt a budapesti II. kerületi főreáliskolában; 1872-ben tanár Körmöcbányán, majd 1873-ban visszahelyezték eredeti budapesti iskolájához. 1905-ben ment nyugdíjba.
13. Dr. Chizsnei Cherven Flóris pedagógus, gimnáziumi igazgató, tankerületi főigazgató (1839–1928).
14. Jelzete: HT A.III. b 49. Rajzolta: Kogutowicz Manó, 5. jav. bőv. kiad. Budapest. [1899] M. Földr. Int. Rt. 30 cm, 1 p. címlap, 1 p. tartalomjegyzék 27 térképlap, Színes Hr. cs. Szín és jelm.
15. 1895-ben Eduard Hölzel meghalt, így Kogutowitz a minisztériumi kölcsön visszafizetése után önállósította magát, Kogutowicz és Társa Magyar Földrajzi Intézet néven. Az intézet 1901-ben részvénytársasággá alakult és felvette a Magyar Földrajzi Intézet Rt. nevet.
16. ACSÁDY Ignác–Brózik Károly–Cherven Flóris: Történelmi iskolai atlasz. II. füzet. Rajz: Kogutowicz Manó. M. kül. Budapest, 1902. Kogutowicz és társa. M. Földr. Int. Rt. 31 cm. 9 p. térk. Szín. Hr. cs. Szín és jelmagyarázat, tartalomjegyzék a borítólapon. Jelzete: HT. A III c 9. Ez a harmadik bővített kiadás.
17. Ez a domborzatábrázolás egyik fajtája, amikor a lejtő meredekségét szubjektív érzékel kialakított fény-árnyékhatást kifejező árnyékcsíkokkal történt. Kezdetben a kisméretarányú térképeken a rendszertelen csíkok, úgynevezett hegységcsíkok csak a hegységek kiterjedését, irányát mutatták meg, nem haladták meg a lendületcsíkos térképek tartalmát. Később a csíkozás finomodott, törekedtek a hegyvonulatok ívelése mellett a tagoltság, a magasságkülönbség érzékelésére is. Kogutowitz Manó térképein a hegycsíkozást művészi szintre fejlesztette. Papp-Váry Árpád: Térképtudomány 2007. 211. p.
18. Jelzete: HT A.III. b 56.
19. Albisi Barthos Indár középiskolai tanár. 1910 körül a III. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanára, 1924 és 1928 között a pesterzsébeti Kossuth Lajos állami gimnázium igazgatója. (Suba J.)
20. 1919-ben önállóvá vált magyar katonai térképészet 1936-tól hivatalos neve. A Trianon békeszerződés után a „rejtés” idején más-más neve volt. 1937-től M. kir. Térképészeti Intézet, 1938-ban Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézet lett. (Suba J.)
21. Jelzete: HT A.III. b 22. BARTHOS INDÁR–KURUCZ GYÖRGY: Történelmi atlasz polgári iskolák számára a történelem tanításához. [M. 1 : 150 000 000–3 700 000.] Budapest. [1928.] M. Kir. Állami Térképészet 28 cm. 32 p. térk. Szín. Szín és jelm. + 1 p. tartalomjegyzék.
22. A közel két méter magas szobor Ligeti Miklós alkotása, a Városligetben a Vajdahunyad vára mellett található.

23. Az Ókorral foglalkozó atlasz jelzete: A III b 20. Albisi Barthos Indár–Kurucz György: Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. Ókor: M. kül. [Budapest], 1926, 1928. M. Kir. Állami Térképészet 20 p. térk. Szín. Szín és jelm. 1 p. tart. jegyz.
24. Jelzete: HT A. III. b 21. BARTHOS [INDÁR]–KURUCZ [GYÖRGY]: Egyetemes történelmi atlasz. [M. 1 : 108 000 000–3 700 000.] [Budapest, 193?] M. Kir. Honv. Térk. Int. 29 cm. 40 p. térk. Szín. Szín és jelm. Tart. jegyz. a belső borítón. Térképek: i. e. V. sz.–i. u. 1918-ig.
25. A Magyar Földrajzi Intézet 1918-tól már Kogutowitz Károly nélkül folytatta munkáját. Térképeit, atlaszait a katonai térképészet nyomtatta ki. Lásd: Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Budapest, 1995.
26. Jelzete: HT. III a 45. NÉMETH JÓZSEF–KOCH ISTVÁN: Történelmi atlasz. I. rész Magyarország – Történelmi atlasz a magyar történelem tanításához. [M. 1 : 70 000 000–3 500 000.] Budapest, 1931. M. Földr. Int. Rt. 22,5 cm. 32 p. térk. Jelmagy. Térképek: i. e. I. sz.–i. u. 1914-ig.
27. A kiadásokat nagyon nehéz megkülönböztetni, sokszor csak a rányomatott ár alapján lehet beazonosítani. A Hadtörténeti Térképtárban lévő azonos jelzeten lévő Barthos-Kurucz: Egyetemes Történelmi atlaszok közül egyik ára 4, a másiké 7,50 Pengő. (Suba J.)
28. 1957-ben készült el a Földrajzi atlasz az általános iskolák számára c. kiadvány. 1960-ra az iskolák földrajzi atlaszokkal való ellátása megoldódott. (Suba J.)
29. Jelzete: HT. A III b 46. Történelmi atlasz. [i. e. III. évezredtől–1956-ig.] [M. 1 : 150 000 000–30 000.] Budapest, 1959. 1961. II. jav. kiad., 1965. VI. jav. kiad., 1964. V. kiad., 1971. XII. jav. kiad. Kartográfiai Vállalat. 28 cm. 32 p. térk. Szín. Hr. árny. Iskolai használatra.
30. A szakirodalomban elterjedt az a tévedés, hogy ezt a sorozatot bezúzták. Lásd: Magyar atlaszok időrendi áttekintése / [http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/marton/atlasz/04c.htm./](http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/marton/atlasz/04c.htm/) Ez nem felel meg a valóságnak. Több példány is megmaradt a gyűjteményekben, antikváriumokban is előfordul. Ezt az atlaszt 1960-ban áttervezték, és az is az első kiadásként szerepel. A térképek között minimális eltérés van. Még nem tisztázott, hogy erre miért volt szükség. Meg nem erősített hírek szerint román tiltakozásra. Az igaz, hogy az atlaszokat összehasonlítjuk, akkor kitűnik, hogy az 1959. éviben nem szerepelnek a vlachok, névmegírás a „Magyarország területe a honfoglalás előtt”, „Arab, Normann és Magyar kalandozások Európában”, „Európa a XI. század végén” térképeken, és a „Európa a XII. század közepén” térképen a román névmegírás. Illetve „A II. Világháború Európában”, térképen a visszatért „Észak-Erdély” nincs bejelölve hódításként.
31. Jelzete: HT A III b 73. Képes történelmi atlasz. M. kül. Budapest, 1970. Kartográfiai Vállalat. 26 p. térk. Szín. Hr. vakondt. Jelmagy. képek, hátl. térk. névj. 27,5 cm. Történelmi világotlasz az ókortól napjainkig.
32. Jelzete: HT A III b 98. Társadalom és művelődéstörténeti atlasz (középiskolások számára). Budapest, 1993. Cart. Kft. 3. jav. kiad. 40 p. 27 cm. Színes.
33. Jelzete: HT. A III.b. 99. Történelmi atlasz a 12–16 éves tanulók számára. Budapest, 1998. Cartographia, 40 o. Öh.: 27,5 cm.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benda Kálmán–Irinyi Károly (1961): 400 éves a Debreceni Nyomda (1561–1961) Bp.
 Kisari Balla György (1995): Kogutowicz Manó térképei. Budapest.
 Mosoni László–Nádasi András (2008): Kogutowicz Manó és Kogutowicz Károly földrajzi és történelmi atlaszai, térképei és glóbuszai. Könyv és Nevelés, 3. sz.
 Papp-Váry Árpád (2007): Térképtudomány. 211. p.
 Tóth Béla (1976): A Debreceni rézmetsző diákok Bp.

Atlaszok

- Spruner, K[arl]: Historisch-geographischer Schul-Atlas von Österreich. Gotha 1860. (Ausztia történelmi-földrajzi iskolai atlasza 1860-ban) HT. A III b 4.
 Jausz György: Történelmi-földrajzi iskolai atlasz gymnasiumok, reáltanodák és hasonló intézetek számára Bécs, 1876. HT A. III.b. 52

- Acsády Ignác–Brózik Károly–Cherven Flóris: Történelmi iskolai atlasz. II. füzet. Budapest, 1902. Harmadik bővített kiadás. HT. A III c 9.
- Barthos Indár–Kurucz György: Történelmi atlasz polgári iskolák számára a történelem tanításához. Budapest., 1928. HT A.III. b 22.
- Barthos [Indár]–Kurucz [György]: Egyetemes történelmi atlasz. Budapest, 1933. HT A. III. b 21.
- Németh József–Koch István: Történelmi atlasz. I. rész Magyarország – Történelmi atlasz a magyar történelem tanításához. Budapest, 1931. HT. III a 45.
- Történelmi atlasz. Budapest, 1959., 1961. (II. jav. kiad.), 1965. (VI. jav. kiad.), 1964. (V. kiad.), 1971. (XII. jav. kiad.) Kartográfiai Vállalat. HT. A III b 46.
- Képes történelmi atlasz. Budapest, 1970. Kartográfiai Vállalat. HT. A III b 73.
- Társadalom és művelődéstörténeti atlasz (középiskolások számára). Budapest, Cart. Kft. 1993. (3. jav. kiad.) HT A III b 98.
- Történelmi atlasz a 12–16 éves tanulók számára. Budapest, 1998. Cartographia, HT. A III.b. 99.